

Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Oguz türkmenleriniň harby jemgyýeti OGUZ TÜRKMENLERINIŇ HARBY JEMGYÝETI

Türkmenler gadymy türki halklardan baş alyp, onuň ýaýraýşy biziň eramyzyň ikinji asyrlaryndan başlanýar. Olaryň urug begleri we taýpa serdarlary HAN diýlip atlandyrylypdyr. Han saýlamak däbi örän dabaraly geçirilipdir: urugyň ýa-da taýpanyň belli adamlary hanlyga göteriljek adamy keçä salyp, dokuz gezek günüň daşyndan (oduň bolmaly) aýlapdyrlar. Soňra ata mündürip, boýnundan ýüp salyp, berk gysypdyrlar. Käwagtam ýüpi azrak goýberip, ondan näçe ýyl han boljagyny sorapdyrlar. Handan soňky birinji adama ÝABGU diýlipdir. Oňa şalyk sürýän taýpanyň agzalaryndan biri saýlanýar. Ýöne ýabgunyň tagt mirasdary bolmaga hukugy bolmandyr. Mirasdara TEGIN diýilýär. Tegin haýsy wezipede işlese-de, mirasdar bolmaga oňa hiç kim päsgelçilik döredip bilmändir. Dolandyryan oblasty hemişelik bolan şazada ŞAD derejesi dakylpdyr. Ilatyň beýleki galan bölegi ORDALARA bölünipdir. Ordanyň ähli düzümi harbylaşdyrylýar. Halkyň içinden ordada gulluk etmek üçin ýörite adamlar çagyrylýar. Olara BUDUNLAR, ýagny esgerler, komandirlerine bolsa BEGLER diýilýär. Bu sistema ähli türki harby düzümlere giňden ýaýradylpdyr. Ordanyň goşunlary TOLOS /gündogar/ we TARDUŞ /günbatar/ diýlen iki ganata bölünýär. Umuman alanyňda, ähli türki halklar GUNLAR diýlip atlandyrylýar. Taýpa birlikleri OK, ýagny, OGUZLAR diýlip bellenilýär. VI-VIII asyrlarda türki taýpalaryň arasynda TEGINLER, ELTEBERLER, TARKANLAR, ŞADLAR, TADUNLAR diýen ýaly atlar giňden ýaýrapdyr. GARAHAN TÜRKMENLERINIŇ ýokary basgançaklaryny Kaganlar, ilkinjiler /il hanlary/ eýeläpdir. Urug-taýpanyň başynda durana ILBAŞY, aýratyn wekilleri bolsa TAMGA HAN, ARSLAN HAN, ŞARAF EDDIN diýlip atlandyrylypdyr.

Ýokary hukugy bolsa BEGLER BEGI /begleriň öňüne düşüji/, ULUG BEG /begleriň beýigi/ eýeläpdir. Golastynda dolandyryýan şalygy bar bolana bolsa BOGRA HAN diýlipdir.

Syrderýa oguzlarynyň ýokary häkimine ÝABGU diýip at beripdirler. Özüniň syýasy we sosial tebigatyna görä, oguz döwletleri has gadymy bolsalar-da, irki feodal gurluşdan daşda bolupdyr. Olarda harby-demokratik gurluşdan ösüp ýetişen jemgyýetçilik institutlary saklanyp galypdyr. Ýabgunyň hökümeti urug-taýpa serdarlarynyň maslahatyna daýanypdyr. Döwletde goşuny ähli harby maslahatlara gulak asýan SÝUBAŞI dolandyrypdyr we hökümetde örän wajyp rol oýnapdyr. Bu ady Togrulbegiň babasy Dukak ibn Seljuk hem göteripdir. XI – XII asyryň çeşmelerinde hanlarda we beglerde gullukda bolanlara – hakyna tutmalara UGUŞLAR, tertip-düzgüne seredýänlere ÝIGITLER, şahsy tabynlygyndakylara HAS ÄRLER, şeýle-de bendilige düşenlere GUL ÄR we GUL KIŞI diýilýändigini ýatlanyp geçilýär. Mundan başga-da GULLAR /harby ýesirler/ bolupdyr.

Oguz jemgyýetinden bölünen seljuk türkmenlerinde ÝABGU eýýäm diňe miras hökmünde geçirilipdir. Bu ady Togrulbegiň daýysy Musa alypdyr. Seljuk imperiýasynda sosial-syýasy köpbaşgançaklylygyň ýokary başgançaklaryny TARHANLAR, BAÝGU, HANLAR, INALLAR, ILEK, BEGLER eýeläpdirler. Erkin obşinaçylara Ärler diýlipdir. Şeýle-de feodal rysarlar /DIKHAN/ diýen gadymy hormatly at hem bolupdyr. Dikhanlara bagyşlanan ýörite döp-dessurlar hem bolupdyr.

Seljuk han-begleriniň ýokary soweti geňeş diýlip atlandyrylýar. Inal mirasdarlarynyň hossarlary /ATABEGLER/ derejeli harby naçalniklerden bolupdyr. Seljuklarda ýokary »premyer-ministr« wezipesini WEZIRLER, şonuň ýaly-da ATA HOJALAR eýeläpdir. Ata hojalar /jenaplaryň atasy/ wezirler bilen deň derejede görnüpdir. Mundan başga-da YNANÇ we SAGUN ýaly horatly we harby atlar bolupdyr. Seljuk türkmenleriniň häkimleriniň aýallary HATYN adyny alypdyrlar. Olar köşk durmuşyny dolandyrmakda uly rol oýnapdyr.

BOZ OK we ÜÇOK diýlip atlandyrylan iki ganata bölünen ilkinji seljuk goşunlary üýtgeşmelere sezewar bolýar. Şeýlelikde, seljuk soltanlarynyň /arap ady/ ýokary dolandyryjylarynyň

druřinaçylary GULAM, ÇAKYR, HOJADAŞ, OGLAN ady bilen hereket edipdir.

Adat hukuklarynyň ýazylmadyk düzgünlerine gözegçilik etmekde we maşgala hem-de taýpa agzalaryny durnuklaşdyrmakda TÖRE uly ähmiýete eýe bolupdyr. Yslam dininiň öňünde aýratyn tapawutlanan türkmen häkimlerine we harby naçalniklerine »Saklawyň we diniň ýarany» hem-de »Diniň daýanjy» diýlen derejeler berlipdir.

Harbylaşdyrylan türkmen jemgyýeti gulluk etmäge ýaşlaryň juda köp sanlysyny çekipdir. Olar gündogar häkimleriniň NÖKERLERI hasap edilipdir. Soňky orta asyrlarda Hywa türkmenleri hemişelik hereket edýän han goşunlarynda /Goşun, sipahi/ we meýletin hereket goşunda /çerik/ gulluk edipdirler. Han derejesi ýörite ÝARLYK, PERMAN bilen bellendir. Türkmenlerde HANLAR HANY diýen dereje hem bolupdyr. XVI-XIX asyrlarda barly türkmenleriň arasynda BEG, HAN, EMIR, BAÝ, ATALYK, IŞIK AGASY, DADHA, PERWANAÇY, KETHUDA, BAŞLYK, WEKIL, BAGŞY, SERDAR, BAHADUR /BATYR/, ALP, PÄLWAN ýaly derejeler has hem ýörgünli bolupdyr. Uly bolmadyk bölümleriň harby naçalnikleri MÜÑBAŞY, ÝÜZBAŞY, ONBEGI diýlip atlandyrylypdyr.

Ruhanylyk babatda-da molla, kazy, işan, sopy, hoja, şyh, hajy, ýaly derejelere bölünipdir. Tarhanlar ýeňilliklerden peýdalanylýdylar. XVIII-XIX asyrlarda Türkmen jemgyýetiniň sosial gurluşynyň esasy formasy oba bolupdyr. Oba esasan birnäçe garyndaş maşgaladan ybaratdyr. Soňabaka diňe maşgala garyndaşlygynda durman, hojalyk gatnaşyklary □ territorial gelip çykyşlar boýunça hem birleşipdirler.

Öwez GÜNDOGDYÝEW

Taryh ylmlarynyň kandidaty

Esger. 13.11.1997 ý. Taryhy makalalar